

Hillel Ticktin: Sovjetsamhällets motsättningar och professor Bettelheim

[Ur Critique nr 6, våren 1976. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Metod

När marxister tar ett samhälles utvecklingslagar under övervägande brukar de analysera samhällets klasstruktur i dess process av rörelse. Som vi alla känner till från **Grunddragen** utgick Marx från samhällets klasskaraktär för att visa att klasstrukturen genomsyrade hela produktionssättets samhälleliga verklighet. Han analyserar samhällsförhållandena i detalj och därefter den samhällsekonomiska struktur som härrör ur det inbördes förhållandet mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden. Han börjar inte med ett dogmatiskt uttalande om kapitalismens moral, och inte heller säger han att han går från produktionssättets karaktär till allt annat. I **Kapitalet** börjar han faktiskt med motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde, som den uttrycks i varan. På samma gång uppklarar han hur den sociala kontrollen går till – varufetischismen – och visar på samhällets grundläggande motsättningar, som själva antar formen som fetischer.

Om vi ska använda denna metod så kan vi inte börja med en mekanisk omflyttning av Marx' begrepp och därmed anta att vi har att göra med en variant av kapitalismen. Men det är just det grundläggande misstag som många marxister gör. Bettelheim är en av dessa avvikande teoretiker. Han förutsätter att kategorier som värde, som är så uppenbart tillämplig på kapitalismen (och på vissa andra samhällsekonomiska formationer), också kan tillämpas på Sovjetunionen. Han förkunnade att det existerar en statsbourgeoisie men bevisar det inte. Han kan göra det eftersom han redan har förutsatt att det är kapitalism han har att göra med i Sovjetunionen.¹ Mandel gör ett motsvarande misstag, som grundas på antagandet att han har att göra med ett Sovjetunionen i övergång från kapitalism, och att det i detta avseende skiljer sig föga från 1920-talet.² Poängen är inte att dessa författare har fel i det de säger, även om så kan vara fallet, utan att deras sätt att närma sig frågan, deras metod, är felaktig eftersom de i själva verket har förutsatt det som ska visas. Om Sovjetunionen antingen är kapitalistiskt eller en blandning mellan kapitalism och socialism då känner vi redan till alla dess lagar. I så fall behöver teoretiker bara lägga in lite historia i de lagar som ett antal klassiska marxistiska teoretiker redan har formulerat för oss. Detta är för övrigt också Cliffs metod, som går vidare med att på ett absurt sätt påstå att det går att tillämpa en fallande profitkvot på Sovjetunionen.³ Det är absurt eftersom kategorin profit bara till namnet är samma som den kategori som kan tillämpas på kapitalismen. Under en lång period, Stalinperioden, blev alla aspekter på värde meningslösa och de inneslöts i denna form i den officiella läran. Målen var omedelbart fysiska, och drivfjädrarna grundades till mycket stor del på rädsla och tvång. Det går lika lite att tillämpa en nedgång för profitkvoten på detta system som på feodalismen. Cliffs och andras resonemang är utan tvekan mer raffinerade än detta, eftersom de drar in världsmarknaden, men de bortser trots det från samhällets inre dynamik.

I denna artikel ska jag försöka visa att Bettelheim har i grunden fel både vad gäller metod och

1 I denna artikel hänvisar vi till tre av Bettelheims arbeten, varav två finns på svenska: *Övergången till den socialistiska ekonomin*, på marxistarkiv.se, och *Klasstriderna i Sovjetunionen*, Lund: Cavefors, 1975, samt ett på engelska, *State Property and Socialism*, vars viktigaste kapitel finns i *Economy and Society*, vol 4 1973, s 395-420. Dessutom finns två artiklar i *Monthly Review*, i mars 1969 och december 1970, om övergången till socialismen, vilka finns på svenska i *Socialkapitalismen*, på marxistarkiv.se.

2 Ernest Mandel, *Tio teser om de sociala och ekonomiska lagar som styr övergångssamhället mellan kapitalism och socialism*, på marxistarkiv.se.

3 T Cliff, *Russia: A Marxist Analysis*, London 1970, s 146-175. Han inskränker hela frågan till frågan om en rustningsekonomi, och avstår på så sätt i själva verket från all verklig diskussion om resten av ekonomin.

analys. En alternativ analytisk ram skisseras i form av samhällets konkreta verklighet. Dessutom tillbakavisas en del av Mandels kritik mot min första artikel i *Critique* nr 1.⁴

Den grundläggande tes som förs fram är att Bettelheims metod i grund och botten inte skiljer sig från J V Stalins. Trots att han bedyrar att Stalin gjorde ett antal misstag så accepterar han dennes grundläggande förslag. I synnerhet lägger han Stalin till last att han inte satte ”politiken främst”. Vi visar att detta är fel, och att det beror på en oförmåga att klart slå fast med hjälp av vilka institutionella former massorna antas härska. I detta avseende är det ingen större skillnad mellan Stalin och Mao. Bettelheim verkar lita på massmobiliseringar och stormöten som man talar till uppifrån. Han föreslår aldrig att det måste finnas institutionaliserade öppna diskussioner, öppna fraktioner, öppna val där olika ståndpunkter deltar. Att sätta politiken främst leder därmed till att ledarnas åsikter tvingas igenom. I grund och botten är detta föga mer än en täckmantel för att genomdriva en speciell samhällsgrupps vilja.

De rent ut sagt odemokratiska och elitistiska åsikter som ligger bakom denna ståndpunkt är inte särskilt intressanta, men den analys av Sovjetunionens karaktär i termer av arbetskraftens och arbetsprocessens natur som han tar sin tillflykt till är av grundläggande betydelse. Men genom att han underlåter att titta på arbetskraftens och arbetsprocessens konkreta natur så ställer han i själva verket bara frågan. Om han skulle gå längre så skulle han uppenbarligen tvingas göra kritiska generaliseringar om Kina.

Genom att titta på dessa frågor på ett konkret sätt och dra dem till sina logiska slutsatser, kan vi se att den verklighet som de leder till, vare sig det är under Stalin eller idag (och det är troligen en verklighet som gäller utanför Sovjetunionen), är att arbetarna beviljas en relativ kontroll över arbetsprocessen i utbyte mot att de låter sig exploateras. Under vissa omständigheter kan detta maskeras så att det verkar demokratiskt, trots att det bara är ett sätt att individualisera arbetarna och på så sätt fungerar som ett medel för social kontroll.

Sovjetsamhället och Bettelheims odialektiska metod

Det är just i frågan om metoden som Bettelheim tar miste. För det första har han gjort det avgörande misstaget att förutsätta att de sovjetiska källorna är ocensurerade. Följaktligen är det ingen överraskning att han når slutsatser som liknar den officiellt godkända litteraturen. Jag syftar speciellt på uppfattningen att företagen är relativt självständiga och en källa till att det förekommer varu-
produktion i Sovjetunionen.⁵ Denna åsikt kan återfinnas i tillämpliga kapitel i sovjetiska läroböcker i politisk ekonomi.⁶ Det är naturligtvis mycket lämpligt för de som försvarar status quo att finna källan till den nuvarande konflikten i det förflutna, och att den dessutom inte går att bota förrän om många år. Bettelheim vidhåller denna uppfattning under sina prosovjetiska och maoistiska perioder, och har en vid första påseende överraskande röd tråd i sitt tänkande. Även under sin diskussion om olika uppfattningar i frågan om hur priserna formas i Sovjetunionen tar han dessa uppfattningar för att vara ärliga.⁷ Han försöker inte se vilka olika samhällsintressen som är inblandade, vilket varje marxist automatiskt borde fundera över när de tittar på samma diskussion i väst. Oavsett om marxister stöder samhället eller inte, så är det deras plikt att kritiskt analysera de samhällskrafter som är inblandade. Även om de tycker att arbetarklassen håller tyst så bör de ta hänsyn till arbetar-

4 Mandels kritik finns i *Några kommentarer till H.H. Ticktins "Slöseriets ekonomi"*, på marxistarkiv.se.

5 Bettelheim, *State Property and Socialism*, s 396, *Övergången till den socialistiska ekonomin*, på marxistarkiv.se, s 14 ff.

6 V G Vasiljevs artikel, "Sotsialitjjeskoje promysjlennoje predprijatie: ego struktura i funksijsj", i *Sotsiologitjeskje Issledovanija*, nr 1 1974, skisserar de sovjetiska författarnas olika åsikter på sid 43, bland vilka finns Bettelheims åsikt. Den uttrycks på bästa sätt i Moskva-universitetets lärobok i politisk ekonomi, som skrivits av institutionen för politisk ekonomi vid fakulteten för ekonomi, under ledning av N Tsalalov, **Kurs Polititjeskoj Ekonomij**: Tom 2: Sotsialism, s 204 ff, Moskva 1963.

7 Bettelheim, *Övergången till den socialistiska ekonomin*, s 52 ff.

klassens intressen gentemot andra samhällsgrupper och inte övergå till en analys som grundas på subjekt och objekt.⁸ Trots sin nuvarande kritiska syn på Sovjetunionen vägrar Bettelheim att använda alla de data som går att härleda ur officiella källor, som antingen bedöms vara nödvändiga av censuren eller ligger gömda som pärlor i högar av hö. Detta leder till nästa metodologiska misslyckande.

Som ett resultat av sitt sätt att närma sig frågan lyckas han inte upptäcka de trender eller rörelselagar som existerar i Sovjetunionen. Han blir därför kvar på en allmänt propagandistisk nivå. Han anklagar Mandel för samma misstag, men det räcker inte att diskutera relationerna mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden på ett abstrakt sätt, utan att i detalj specificera båda två.⁹ Han har poängterat att det är tänkt att hans historia ska göra detta, men syftet med denna historia är att visa att hans nuvarande tes är sann: att Sovjetunionen är kapitalistiskt.¹⁰ Maos uttalande att det är kapitalistiskt är förvisso inget bevis. Det krävs en detaljerad teoretisk analys av nuet. I sina arbeten **Economic Calculation in Socialist Society** [Ekonomiska beräkningar i det socialistiska samhället] och **State Property and Socialism** [Statlig egendom och socialism] finns det istället en rad påståenden som grundar sig på tesen om företagens självständighet. Det är felaktigt både genom att det saknar bevis och klassinnehåll.

Det är ännu mindre möjligt att godta en teori som avvisar marxistiska skrifter såsom varande ekonomistiska för att de betonar produktivkrafternas betydelse,¹¹ utan en konkret analys av både de marxistiska skrifterna och det speciella sammanhanget. (Hans generaliseringar i detta ämne liknar obehagligt mycket ett rättfärdigande av regimen i Kina. Man måste återigen säga, att även om Mao i sina anhängares ögon för en riktig linje, så befriar det inte anhängarna från att bedöma de verkliga motsättningarna och utvecklingen i detta samhälle. Som vi känner till har historien en obehaglig vana att låsa in ledare i en utveckling som de varken förstår eller formar.) Det är uppenbart att om politiken och ideologin skulle bli det ytterst avgörande då blir det onödigt med en diskussion om objektiva tendenser. Även om Bettelheim först på senare tid har förebådat denna moderna variant av idealism, så avviker han inte i något avgörande avseende från sina tidigare verk. Trots att han talar om icke-överensstämmelse mellan elementen i ett produktionssätt, så är lösningen av motsättningarna för honom subjektiv, när den tillämpas på Sovjetunionen. De orsakas av ett dåligt ledarskap. Det verkar inte ha gått upp för honom att det kan finnas olösliga motsättningar.

Det är egentligen inte alls överraskande att hans uppfattningar bara har genomgått en mycket ytlig förändring, eftersom han i allt väsentligt vidhåller Stalins uppfattningar. Om de försök man gör att bygga socialismen begränsas till ett underutvecklat land, och om man framhårdar i att tro, eller tvingar andra att tro, att man bygger socialismen, då är det uppenbart att objektiva svårigheter måste förklaras bort och ersättas med subjektiva möjligheter och subjektiva fiender. Då är det lätt att förklara misslyckanden med utländska agenter, krig, spioner, trotskister och andra monster. Under Stalin förklarade man framgångar och misslyckanden antingen med ett bra eller dåligt ledarskap. Det gäller även idag i Sovjetunionen, med den skillnaden att den nyligen avskedade jordbruksministern inte blev av med huvudet, vilket han tveklöst skulle ha blivit under Stalin. Med andra ord är upptäckten av ekonomismen bara en generalisering av Stalins praktik, som fortsätter i Sovjetunionen än idag. Häpnadsväckande nog verkar inte Bettelheim ha något emot åsikten att "klasskampen blir hårdare under socialismen".¹² Men denna lära var bara ett påhitt för att krossa det gamla bolsjevikpartiet och den gamla intelligentsian, och syftar egentligen inte på klasser utan enskilda personer som har andra uppfattningar än ledningen. Kan man alltså på denna grundval dra

8 *Ibid*, s 22 ff.

9 *Ibid*, s 37 ff.

10 Bettelheim, *Prolog till "Klasstriderna i Sovjetunionen"*, på marxistarkiv.se.

11 *Ibid*, s 18.

12 *Ibid*, s 11. Han undviker medvetet Stalins formulering av denna doktrin, och citerar Lenin helt ur sitt sammanhang. För Stalin och Bettelheim skulle den säkraste formen av proletariats diktatur vidmakthålla en hård klasskamp. För Lenin handlade det om att *upprätta en proletär diktatur*.

slutsatsen att politiken står främst – genom att krossa oppositionen? Den springande punkten handlar om metoden. Begreppen och nivån i diskussionen härleds inte från empiriska observationer, utan från Marx' kategorier: merproduktion eller mervärde och de lagar och konflikter som härrör ur dem.

När Stalin 1929 förklarade att tillväxttakten kunde blir mycket högre än både vänstern och högern ansåg vara möjligt, så satte han givetvis politiken främst. Men han fick betala priset. Han kunde inte ostraffat bortse från de ekonomiska lagarna. Som ett resultat av detta politiska beslut inte bara drabbades eller dog miljontals människor, utan det ledde till att det sovjetiska jordbruket har förblivit efterblivet ända fram till våra dagar. Han lyckades också skapa det första samhället i mänsklighetens historia som ständigt producerar för mycket produktionsvaror. Som ett resultat av detta är det tveksamt om Stalin ens lyckades pressa ut något extra överskott från landsbygden.¹³ Som en följd av det rasade levnadsstandarden i städerna och den industri som skapades var ytterst ineffektiv. Som ett resultat av att politiken sattes vid makten lyckades han troligen få en lägre tillväxttakt, mycket lägre levnadsstandard, ett stort antal döda och en missnöjd befolkning. Ändå kunde dåtidens marxister, som Preobrazjenskij, peka på att det med nödvändighet skulle bli överproduktion. Bettelheims underlåtande att diskutera samhällets motsättningar på klassnivå visar den verkliga grunden till hans metodologiska misslyckande.

Det är hans oförmåga att diskutera hur de kategorier han använder på ett dialektiskt sätt tränger in i varandra. När han pekar på att det inte är ägandet som är avgörande, utan arbetsprocessen och om man besitter produktionsmedlen eller ej, så har han gjort ett avsevärt framsteg från sina tidigare ståndpunkter. Genom att framställa det på detta sätt betonar han bara motsättningens yttre gestalt. Vem är arbetare i Sovjetunionen? Vem är ägare? När vi väl ställer dessa frågor på Bettelheims nivå så går vi helt vilse. Förvisso har en utexaminerad ingenjör bara sin arbetskraft att sälja – men han kan kontrollera en del av arbetsstyrkan. Är en utbildad arbetare som är med i partiet (ungefär var sjunde är det) och sitter med i administrativa kommittéer som avgör befordran, normer etc, arbetare eller ägare?¹⁴ Den sistnämnda kan trots allt ha en avsevärd makt på fabriken. Det är uppenbarligen inte bara fabriken direktör eller de främsta specialisterna och partikommittén som är fabriksägare. Deras individuella kontroll är ytterst begränsad och inte bara av centrum. Lagarna förhindrar avskedanden, nedskärningar och andra godtyckliga handlingar från ledningens sida. De avgör helt klart inte löner eller priser. Det är dessutom mer, eftersom makten delegeras ner till företagen på samma grundvalar som inom ekonomin i sin helhet. Direktören sitter inte säkrare än sina underordnade. Problemet är inte att Bettelheim inte har ställt rätt fråga – utan att han inte har lyckats ge något konkret svar. Skälet är att han lägger fram motsatser eller isolerade poler som inte tränger in i varandra och samverkar. I detta fall för arbetskraftens och ägandets genomträngande av varandra oss inte längre än till uttalanden om ägande. De ger upphov till begrepp som ”dominerad” och ”dominerande” som i grund och botten är funktionella. Det enda som krävs för att förändra systemet är de styrandes attityd. (Följaktligen kan den kinesiska fabriken, som i objektivt avseende liknar den sovjetiska fabriken, vara överlägsen på grund av ledarnas olika subjektiva ståndpunkter.)

Innan vi ger några ytterligare förklaringar måste vi först uppmärksamma det kvalitativt komplicerade sätt på vilket överskottet utvinns och fördelas. Vi kommer att se att det inte är en enkel fråga om utsugare av överskottet och utsugna. Exakt samma invändning måste göras angående förhållandet mellan värdelagen och planeringslagen. Det vore verkligen egendomligt om inte dessa två lagar trängde in i varandra. Och om så är fallet så måste det ge upphov till nya former. Det kan till och med hända att lagarna själva har utvecklats med tiden. Men enligt Bettelheims åsikt är de tidlösa

13 Se Michael Ellman, ”Did the agriculture surplus provide the resources necessary for the increase in investment in the USSR during the 1st 5-year plan?”, *Economic Journal*, december 1975.

14 Se N A Aitovs arbete: ”Izutjenje Struktura Rabotjego Klassa Promysjlennogo Tsentra”, *Sotsiologitjeskje Issledovanija*, nr 1 1974, s 63, som på grundval av en konkret kartläggning gör en beskrivning av arbetarklassen som nästan säkert är typisk för Sovjetunionen.

och oföränderliga. Den som teoretiskt upptäckte dessa lagar var naturligtvis Preobrazjenskij, men Bettelheim faller till föga för de antitrotskistiska stämningarna och vägrar på ett snålt sätt att erkänna Preobrazjenskij's bedrift genom att på ett förvånande sätt hävda att Preobrazjenskij bara tillämpade sina kategorier på cirkulationen och inte produktionen. Om vi läser Preobrazjenskij så kan vi se att kategorierna plan och marknad gäller en speciell uppsättning produktionsförhållanden som har upphört att existera. Bakom marknaden stod NEP-män och privata bönder, medan arbetarklassen som en medveten enhet låg bakom planeringen. De förstnämnda existerade bara i embryonal form på 1920-talet men avlägsnades framgångsrikt av en skicklig slaktare, medan den sistnämnda helt enkelt inte existerar i sin ursprungliga form. Även om vi godtar Bettelheims teori om att värdelagen fortsätter att verka, så grundar den sig inte på NEP-män och bönder, och om den verkligen existerar så måste den alltså ha ändrat karaktär i Sovjetunionen, men han ger inga antydningar om denna förändring. Vi måste fråga oss vilken sorts värde som får priset bestämt av centrum och vilken sorts planering som ständigt upphävs av fysiska hinder. Till och med när de framställs i denna form blir det uppenbart att de två lagarna har omvandlats till nya former och kanske nya lagar. De går att härleda från den ursprungliga motsättningen men de är inte desamma.

Samma metodologiska okunnighet om dialektiken visar sig i förhållande till frågan om produktivkrafter och produktionsförhållanden. Även om de inte är enheter i sig själva så måste de påverka varandra, men av detta följer inte att "produktivkrafterna" upplöses i produktionsförhållandena. Således kan kapitalismen anpassa produktivkrafterna till sin egen samhällsekonomiska bildning, men deras ökande socialisering och internationalisering kan ändå utgöra en motsättning för produktionsförhållandena. Med andra ord sker anpassningen bara delvis och även produktivkrafterna tvingas anpassa sig. Under socialismen anpassar dessa förändrade produktionsförhållanden i sin tur produktivkrafterna. Men ingendera polen kan helt och hållet bestämma den andra. Kapitalismen kan inte existera med stenverktyg som grund, och inte heller kan socialismen existera på basis av ett jordbrukssamhälle.

Bettelheims misstag är att han tänker sig enheter som inte har några inre samband och inte genomtränger varandra, utan som är helheter som *är* antingen antagonistiska eller på väg att upplösas. Uttryckt annorlunda för han fram generaliseringar eller isolerade självklara satser snarare än abstraktioner ur den empiriska verkligheten. Således för han fram en generalisering av Östeuropas karaktär som en helhet och bortser från de grundläggande skillnader som finns. Den borgerliga samhällsvetenskapens metoder är fyllda av sådana orimligheter. Om pengar spelar olika roll i de östeuropeiska länderna så följer inte av det att vi inte kan hitta någon meningsfull genomsnittlig roll. När det handlar om Sovjetunionen måste vi mycket specifikt analysera exakt vilken roll pengar har där, och inte bara jämföra den med pengarnas natur på ett ställe som är lättare att bestämma. Värdelagen kanske spelar en grundläggande roll i Jugoslavien, en viktig roll i Polen men bara en sekundär roll i Sovjetunionen. Men Bettelheim gör misstaget att ta Östeuropa som en helhet, och förutsätter att det går att göra generaliseringar om helheten utifrån varje enskild del.

Värdelagen, sovjetsamhället och Bettelheim

Detta är Bettelheims grundläggande misstag, men det är bättre att ta itu med hans konkreta påståenden för att illustrera hans därav följande missförstånd gällande Sovjetunionen. Hans grundläggande påstående är att företagen i Sovjetunionen är självständiga enheter som måste byta för att kunna existera och därmed måste producera varor. Därmed fortsätter värdelagen att existera och förvränga samhällets karaktär. Nästa påstående är att de direkta producenterna är åtskilda från de produktionsmedel som företagen är i besittning av, och att de därmed är tvungna att sälja sin arbetskraft.¹⁵ Innan han kom fram till detta andra påstående föreställde han sig förhållandet mellan planen och de självständiga företagen som ett förhållande mellan dominerande och underordnade produktionsförhål-

¹⁵ Bettelheim, *State Property and Socialism*, s 402.

landen.¹⁶ Om inte det underordnade förhållandet kontrollerades ordentligt så kunde det således bli dominerande. Enligt min uppfattning är alla tre påståendena felaktiga. Jag kommer att visa det med hjälp av direkta motargument, och kommer sedan att ge en annan förklaring av samma fenomen.

För det första följer inte att det bakom övergången till socialismen finns en motsättning mellan självständiga företag och ett enda jättelikt företag. Han utesluter i själva verket former som varken är kapitalistiska eller socialistiska. Således kunde hans icke självständiga enheter i ett enda jättelikt samhällsföretag vidmakthållas med hjälp av rädsla och tvång. Så var det förvisso mycket nära att vara fallet under Stalin. Ingen har hittills hävdad att terror är förenlig med socialismen. Inte heller är ett sådant företag kapitalistiskt. Det stalinistiska systemets innersta natur är att det styrs med en ”plan” från ett centrum utan att använda värdelagen. Det var faktiskt under Stalinperioden som det infördes stora skillnader, och speciella ”pengabuntar” eller utdelningar till några utvalda få. Det var han som grundade den nuvarande hierarkin. (Vi nämner bara Stalin på grund av att Bettelheim beundrar honom.) Om det självständiga företaget är förenligt med hierarkin och alla dess konsekvenser vad gäller enorma skillnader rörande makt och privilegier, så är de självständiga företagen i allt väsentligt marknadsorienterade. Om inte hierarkin bara är en funktion av hur företagen kontrolleras, så är det icke desto mindre sant att en marknad skulle leda till ett sådant hierarkiskt företag. Vi måste därför fråga om värdelagen existerar som en grundläggande faktor i Sovjetunionens politiska ekonomi. Är företagen självständiga?

Som vi redan har påpekat kan inte företagen bestämma priser, löner, varifrån det får sina leveranser eller vilka dess kunder är. Det kan i själva verket inte egentligen själv avgöra vad det ska producera. Bettelheim vet om detta men han betonar inte dessa sidor. Ändå är de avgörande för att bestämma företagets natur. Istället understryker han att dessa givna indikatorer kan uppfyllas självständigt. Användandet av valutainstrument som bonusar, bankkontroll och finansdisciplin blir viktiga. Här är det helt uppenbart att han har låtit lura sig av den officiellt godkända litteraturen. Här skulle det vara viktigt om det existerade socialistisk konkurrens eller tävlan mellan företagen. Men de sovjetiska kartläggningarna motsäger sin egen litteratur genom att visa att den så kallade socialistiska tävlan har misslyckats. Det visar sig att de bonusar som erhålls på detta sätt inte uppgår till mer än 2-3% av arbetarnas löner och att de inte tar det på allvar.¹⁷ Ännu en gång citerar Bettelheim uttalanden om kontroll med hjälp av rubeln som om det visar att företagen måste kontrolleras finansiellt och gör motstånd mot sådana försök. Han förfäktar att de ekonomiska reformerna är viktiga.¹⁸ För det första måste man skilja mellan förmaningar och verkligheten. Sålunda är det välbekant att bankernas kontroll över lönetillgångarna av nödvändighet är svag. Den viktigaste finansiella kontrollen måste gå via profiterna. Trots reformerna är profiterna fortfarande relativt oviktiga som indikatorer för hur företagen presterar. Den främsta indikatorn är den produktion som realiseras eller säljs.¹⁹ Eftersom det är brist på de flesta produkter är denna indikator i praktiken bara marginellt annorlunda än de tidigare fysiska målen. Att profiterna är så helt oviktiga visar sig i de böter som påföres om man levererar för sent eller på annat sätt inte klarar av kraven. Som många klagomål vittnar om ignorerar direktörerna böterna, oavsett hur stora de är. Det görs faktiskt filmer och ritas serier som uppmanar direktörerna att ägna mer uppmärksamhet åt finanserna. Således är den verkliga innebörden i uttalandena om behovet av ekonomisk kontroll att denna kontroll för närvarande inte existerar. När

16 Bettelheim, *Övergången till den socialistiska ekonomin*, s 12-14.

17 V D Patrusjev och V A Sjabasjev, ”Vlijanje Sotsialno-ekonomitjeskich Uslovij Trude Na Sotrudnitjestvo i Vzajmopomosjtj v Projzvodstvennom Kollektive”, *Sotsiologitjeskje Issledovanija*, nr 4 1975, s 88.

18 Bettelheim, *Övergången till den socialistiska ekonomin*, s 61-62 och **State Property and Socialism**, s 415.

19 Angående de ekonomiska reformernas totala misslyckande: ”Trots påståenden från sovjetiska finansexperter och ekonomer att reformerna har haft avsevärda effekter på statens finanser, så förefaller det som om dessa effekter i huvudsak kommer på ett ut.” (Sid 353) ”I och med att målen för profiter och löner i budgeten bestämdes centralt och fördelningen av behållna profiter specificerades, så lämnade reformerna föga utrymme för profiterna att fungera som en ekonomisk hävstång.” (Sid 355-56) i ”Post-Khrushchev Reforms and Soviet Public Financial Goals”, Gertrude E Schroeder, **Economic Development in the Soviet Union and Eastern Europe**, vol 2, **Sectoral Analysis**, red Zbigniew M Fallenbuchl, New York 1976.

det kommer till kritan är den främsta metoden att bedöma företagets prestationsförmåga fortfarande fysisk. Att de ekonomiska reformerna har misslyckats och att påståendena om decentralisering är absurda, visar sig i att apparaten har vuxit med 50% under det senaste årtiondet.²⁰

Vi kan inte utifrån det faktum att det finns pengaformer dra slutsatsen att värdelagen existerar eller spelar en grundläggande roll i Sovjetunionens politiska ekonomi. När man analyserar innehållet blir det uppenbart att pengar inte alls kan köpa vissa varor, medan det för att få tillgång till andra krävs specifika tillstånd från myndigheterna. Ytterligare andra krävs det både tillstånd och skicklighet att få tag på. Pengar spelar bara en sekundär roll som ett medel som i sig själv inte räcker till för att skaffa varorna. Vidare går det lätt att få tag på pengarna. För det andra är det verkligen inte sant att myndigheterna styrs av värdelagen när de sätter priser. De återspeglar de aktuella behoven, speciell brist eller fördomar och knappast något annat. Således var de låga kostnaderna för produktionsvaror ursprungligen tänkta som ytterligare uppmuntran att använda dem. Den högre kostnaden för nya sådana produkter har andra syften och effekterna av det är motsatsen till det ursprungliga låga priset. Priset har inte mycket med värde att göra. Inte heller kan man tala om omfördelning av värdet med hjälp av produktionspriser. Poängen är att det inte finns någon som helst konkurrens.

Ett exempel från senare tid är situationen med de osålda icke livsmedel värda 4,2 miljarder rubel som fanns lagrade i Sovjetunionen den 1 april 1975.²¹ Författarna till en artikel som diskuterar detta problem klargör att det i grund och botten handlar om dålig kvalitet. Breznev klargjorde samma sak när han sa att orsaken till bristen på skor i Sovjetunionen inte var den mängd som producerades, eftersom det fanns tillräckligt till tre par per person och år, utan den dåliga kvaliteten och omoderna modet. I detta avseende har både Bettelheim och Mandel fel. Den överproduktion som finns i Sovjetunionen leder inte till att bristen övervinns, utan beror i de flesta fall på kvalitetsbrister eller brist på kompletterande delar etc. Med andra ord beror det inte på värdelagen i dess vanligtvis förstådda mening, och är därmed inte en motsättning mellan bruksvärde och bytesvärde. I sin analys av skälen till denna överproduktion, påpekar författarna till denna artikel att handelsministeriets inspektörer fann att av produktionen av olika sorters textilier och skor (som redan hade passerat kvalitetskontrollen) var 1974 omkring 20% bristfällig. (En kontroll i en fabrik i Kazakstan gav ännu sämre resultat. Där var i maj 1973 30% av artiklarna i en klädfabrik defekta efter kvalitetskontrollen, medan ett år senare först 20% och sedan omkring 84% av artiklarna var defekta.²²) Eftersom kvalitetsnormerna kommer att variera är det inte osannolikt att normerna av nödvändighet kommer att sjunka när dålig kvalitet är det normala. Skälet att grossist- och detaljhandeln accepterar dessa produkter är avslöjande. De vill inte ”förstöra relationerna till sina leverantörer”. Leverantörerna undviker i sin tur krävande köpare och skiljedomstolarna intar en förstående hållning till de felande företagen. Det senare äger rum eftersom orsaken till företagets misslyckande kan spåras till skäl som ligger utanför företagets kontroll, såsom avsaknad av råvaror, utrustning etc. Detta skylls i sin tur åtminstone delvis på ”orealistiska planer”. Här har vi den sovjetiska industrins problem i ett nötskal. Det är inte fråga om att pengar eller profiter är grund till motsättningarna. När det inte finns någon konkurrens så finns det ingen marknad och då härskar de tillverkande organisationerna eller företagen. Det är också uppenbart att i ett sådant system kommer de stora produktionsvaruföretagen att dominera över konsumtionsvaruindustrierna. Som ett resultat av detta blir det en mycket begränsad effekt av att göra den realiserade produktionen till mål istället för den totalt producerade mängden. Det är klart att företagen bara i exceptionella fall misslyckas att sälja sina produkter. Således upprättas de verkliga förbindelserna direkt mellan företagen eller snarare mellan deras direktörer och inte via förmedling av värde eller pengar. Detta nätverk av förhandlingar mellan företag är i huvudsak en mekanism inom eliten för att organisera det ekonomiska systemet. Dess resultat omfattas av planen. Det är inte så mycket att planerna till sin natur är realistiska på grund

²⁰ *Ibid*, s 354.

²¹ R Loksjin och V Tyukov, ”Uskorenje obrasjenija tovarov narodnogo potreblenija”, *Voprosij Ekonomiki*, 2/76, s 37.

²² I Munajev, N Uralov, ”Katjestvom nado upravljat, za katjestvo nado borotsija”, *Ekomonika i Zjizn*, 7/74, s 72.

av detta, utan att det inte finns något sätt att hantera den stora mängd förbindelser som upprättas på detta sätt. I en tidigare artikel hänvisades till den oplanerade karaktär som blir resultatet, och man gjorde några försök att visa vilka former det tog. Bettelheim konstaterar förvisso planeringens administrativa karaktär.²³ Men han verkar betrakta det som ett subjektivt fenomen.

Vidare räcker det inte att argumentera att arbetstiden används centralt för att beräkna priserna (på ett bristfälligt sätt). För det första är detta tveksamt och för det andra återspeglar priserna inte värden utan snarare vad som föredras av centrum eller de som vid en viss tidpunkt har mest kontroll över att slå fast priserna. Detta har alltid varit fallet ända från den tid då man på 1930-talet slog fast låga priser för produktionsvaror.²⁴ När företagen idag klagar på motsatsen – att nya produktionsvaror prissätts oproportionerligt mycket högre än de gamla, så kan både Mandel och Bettelheim hävda att priser används och har effekt: de kanske inte grundar sig på värdelagen – men priserna måste återspegla ett värde. Det är denna sorts virrigt tänkande som har förvirrat diskussionen om Sovjetunionen. Om det inte finns konkurrens, om profit inte ens används som indikator i någon större omfattning, och om de ekonomiska förhållandena i stor utsträckning är direkt administrativa eller byråkratiska, vilken roll har då värde och hur verkar det? Om priset i väst ligger under värdet så kompenseras det någon annanstans i det ekonomiska systemet. I Sovjetunionen finns det inget verkligt sätt att göra beräkningar, varken i centrum eller via den icke existerande marknadens opersonliga hand. Det är viktigt att inse att det inte är relevant med lättvindiga jämförelser med väst. Värdelagen kan upphöra att existera i sin ursprungliga renhet både på grund av regeringsingripanden och minskad konkurrens – men både regeringar och monopol har en benägenhet att fungera efter marknads- eller kommersiella principer, och att betrakta andra faktorer som en sorts samhällelig kostnad.

Det är knappt mer än en omfördelning av värde. I Sovjetunionen har prisförändringar inom produktionsvarusektorn bara sekundära effekter eftersom det fysiska målet är helt avgörande. Den enda orsaken till att priset på produktionsvaror kan spela någon roll är att det är svårt att föra in ny utrustning i Sovjetunionen. Det är sannolikt att ny teknik eller bara nyare utrustning inte skulle införas ens om man fick den utan kostnad. Priser fungerar bara som en ytterligare drivkraft som i de flesta fall inte är avgörande. Eftersom pengarna inom produktionsvaruföretagen främst har en bokföringsfunktion utan att byta ägare särskilt ofta, så är det väldigt svårt att tala om att värdelagen har företräde. Istället måste man tala om individens eget intresse inom den ekonomiska strukturen. Detta uttrycks genom de enheter som olika medlemmar i den sovjetiska eliten har tillsyn över, oavsett om det är ett företag, en trust, ett ministerium eller en del av ett företag.

Sanningen är inte den att företagen är skilda från centrum eller existerar som separata enheter utan att samhället i sin helhet är uppsplittrat så att varje individ kämpar för att maximera sina egna intressen. Eftersom vissa individer har en kontrollerande funktion i förhållande till andra, så försöker de maximera avkastningen till sin egen enhet. Problemet (eller för moralister felet) är inte någon nödvändig uppdelning, som det kommer att ta en hel epok att övervinna eller kräva en ledares starka hand, utan samhällets klasstruktur. När centrum har lätt att kontrollera och den härskande gruppen är centraliserad, så kan det räcka med tvång för att vidmakthålla det ekonomiska systemet. En förutsättning för det är givetvis en låg teknisk nivå. Ett till stora delar jordbrukssamhälle med en liten andel industritillverkning av den totala nationella produktionen, kan existera på grundval av terror. Stalin var väl medveten om möjligheterna, men kostnaderna för ett sådant system ligger just i tillväxtens karaktär. Som marknadsreformerna klart visar så kan inte ett modernt industri- och stadssamhälle styras med hjälp av ett tvångsvälde från centrum. Till följd av det innebar Stalins död att terrorn och den politiska polisen avlägsnades från eliten. Det innebar också att de skulle fungera som oberoende imperieskapande enheter. Om de har ansvar för ett företag, så är det denna speciella enhet som de försöker bygga. Även om detta fanns även under

23 Bettelheim, *Övergången till den socialistiska ekonomin*, s 59.

24 *Ibid*, s ? [186-88 och 218 i engelska upplagan, ej kunnat spåra hänvisningarna i svenska utgåvan – öa.]

Stalin, så hämmades det av den rådande tvångsapparaten. Det som alltså har uppstått är en blandning av tvång, administration, egenintresse och pris, som vi nu måste analysera.

Frågan om produktionssättet

Det är viktigt att inse att det inte handlar om ett produktionsförhållande med dominerande och underordnade. Tvärtom finns det motsägelsefulla lagar som verkar inom samhällets alla aspekter. Ett system har utvecklats där priser och de kvarvarande formerna av värde har underordnats individens eller ledningens intressen. Ur individens synvinkel är pengar bara något som han försöker maximera. Han behöver en ställning, utbildning, en rimlig lägenhet, semester, en utlandsresa, en bra stad att bo i och tillgång till vissa affärer som inte är öppna för alla. Bara medlemmarna i eliten kan uppfylla alla sidor av dessa ambitioner, men de kan inte göra det med hjälp av pengar. Hela poängen med elitens privilegier, från bilar till mat, är att de uppnår sina behov i kraft av sin ställning. Som en följd av det är en fabriksledare mindre intresserad av sina bonusar än av att uppnå målen eller få lovord från rätt personer. På så sätt kommer han att befordras och få det han vill ha. Detta är i sin tur där Mandel har fel. Det är inte bara frågan om att eliten får konsumtionsprivilegier utan också om att de har kontroll. Fabriksledarna har hand om sin arbetsstyrka och är i denna mån ansvarig för att pressa ut överskottet ur arbetarna. Problemet är att han inte har fullständig kontroll över det överskott som han har pressat ut, både på grund av att så många viktiga påtryckningsmedel bestäms uppifrån och på grund av arbetsstyrkans karaktär. Bettelheim ställer helt enkelt frågan på fel sätt när han hävdar att värdelagen härskar över planeringsmekanismerna. Det är inte frågan om olika produktionssätt inom olika delar av samhället. Historiskt löste Stalin motsättningen mellan de två lagarna när han avskaffade den privata företagsamheten både i städerna och i stor utsträckning på landsbygden. Resultatet blev att ekonomin blev "planerad" men i praktiken blev det svårt och kaos. Regimens grundprincip var tvång – vilket de drakoniska arbetslagarna vittnar om. Detta var bilden på 1930-talet. Det går inte att, som Bettelheim och maoisterna gör, framställa Stalin som mer socialistisk annat än om man anser att det är bättre med tvång än med andra metoder. Individens tvingades då att reagera på en hel rad drivfjädrar, där priser eller pengar bara var en. I och med det minskade tvånget har regimen försökt lägga mer betoning på priserna, men det har inte lett särskilt långt. Till följd av det återspeglar inte priset värde, och pengar är inte en universell ekvivalent utan bara en allmän ekvivalent. Således existerar motsättningen mellan samhällets administrerade natur och individens egenintresse både på en omedelbart uppfattad nivå i en konflikt mellan företagen och centrum och i de speciella kategorier som har uppstått i samhället. Dessa kategorier är pris, arbetskraft, vara, merproduktion, etc. Ytligt sett har de former som liknar kapitalismen och ibland former som liknar socialismen, men en analys av deras innersta natur visar den motsägelsefulla karaktären i deras kapitalistiska skal. I detta skal kan man se de motsägelsefulla principernas historiska ursprung, trots att de inte längre existerar i sin ursprungliga form. Det kan sålunda vara rätt att peka på att den administrerade ekonomin utvecklades ur planeringen, och att individen har tvingats ersätta sina allmänt uppfattade intressen med pengaintäkter. Effekten av att leda ett sådant samhälle är att det har skapats en speciell sorts härskande grupp men också en speciell sorts arbetarklass.

Det finns folk som i mycket mer allmän mening talar om att olika produktionssätt existerar i samhället. Det är att rikta alltför stor uppmärksamhet mot strukturen och alltför lite mot de lagar som verkar i samhället. Den yttre formen för att pressa ut mervärde ur arbetskraften kan variera. Den verkliga frågan är att analysera de verkliga förhållanden som upprättas av det kapitalistiska systemets grundläggande drivkrafter eller grundläggande lagar. Så kallade underordnade produktionssätt visar sig då inte vara något annat än tomma skal som överlever just på grund av sin tomhet. Deras verkliga innehåll (till exempel som en mer lättkontrollerad arbetskraftsreserv i de sydafrikanska reservaten) döljs då på ett effektivt sätt. Så effektivt att en del marxister tar skenet för innehåll.

Således lyckas inte Bettelheim ta itu med de verkliga lagar som verkar i samhället, eftersom han inte har försökt att titta på de konkreta tendenser som verkar i Sovjetunionen, utan har föredragit att stanna på nivån av rivaliserande strukturer. Han har fel när han bara föreställer sig två strukturer: kapitalism och socialism. Under övergångsperioder kan det uppstå obeständiga kombinationer av former som härrör ur kapitalismen, och försök att övervinna dem. De är inte bara bitar från en bildning och bitar av en annan, utan helt nya former som liknar instabila kemiska ämnen som kan falla sönder i sina beståndsdelar men i sig själva inte är beståndsdelarna och kan ha få gemensamma egenskaper. Därmed är hans försök att undersöka den sovjetiska historien dömd att misslyckas, inte bara därför att han påtvingar det förflutna en modern tolkning, utan därför att den ryska revolutionens misslyckande inte bara kan analyseras utifrån Rysslands historia, dess småborgerliga och subjektiva misstag. Om alla misstag kan tillskrivas det faktum att tidigare samhällsklasser inför-livades, då finns det inget hopp för socialismen. Det är helt uppenbart att till och med den allra mest socialistiska regering för en tid kommer att behöva använda de gamla medelklasserna. Problemet är inte regeringens eller partiets klassammansättning i form av deras sociala ursprung, utan det handlar om den politik som förs. Samma sak gällde den engelska revolutionen och måste faktiskt gälla varje samhällsbildning som kommer att uppstå. Bettelheim måste svara på frågan om den samhälleliga omgivningen är mindre mäktig för de regimer som har störtat den tidigare samhällsordningen än under kapitalismen. Han försöker undvika denna punkt genom att hävda att Stalin hade rätt mot Trotskij men gjorde misstaget att inte sätta politiken främst.²⁵ Som jag argumenterar ovan har han utan tvekan fel om Stalin. Stalin talade om att gå om väst på 10 år, massiv industrialisering etc, men de planer som fanns hade inte mycket med verkligheten att göra. Framför allt var det Stalin som satte politiken främst och bortsåg från den ekonomiska situationen. Dåtidens bönder utgjorde verkligen ett politiskt hot mot Stalins regim. Han måste antingen erkänna deras politiska styrka eller knäcka den. Han representerade i själva verket den härskande gruppen inom den nationaliserade industrin. Under de förhållanden som rådde i dåtidens Ryssland innebar fortsatta eftergifter mot bönderna en utvidgning av NEP, vilket i sin tur hotade ställningen för den nya elit eller skikt som kontrollerade regeringen och industrin. Industrin behövde massiva reparationer och reservdelar, och att ignorera den ekonomiska verkligheten skulle bara leda till avindustrialisering och att den nationaliserade sektorn troligen skulle falla samman. Man behöver inte dra fram existensen av den gamla småbourgeoisien för att resonera i termer av den härskande gruppens korrupktion. Debatterna vid partikongresserna är överfulla av exempel på hur härdade bolsjeviker korrupperades, oavsett om de var arbetare eller intellektuella. Regimen var både internt och externt omgiven av ett kapitalistiskt hav, och ingen som helst politisk polis kunde ha räddat regeringen från förfall försåvitt den inte kunde bryta sig ur sin isolering. Varför kan inte Bettelheim inse att det med nödvändighet måste uppstå en samhällsgruppering som hade sin grund i den administrativa kontrollen? Det var en grupp som föddes under NEP, även om dess rötter kan spåras till tidigare perioder, och följaktligen anammade den de tekniker som Stalin införde under NEP, såsom ökade löneskillnader och förekomsten av privilegier. Det räcker inte att, som Bettelheim gör, argumentera att krigskommunismens tvingande behov redan hade givit impulser till denna förändring. Det är sant, men krigskommunismen var en djupt motsägelsefull period med extrema jämlikhetssträvanden som ställdes mot enmansförvaltning och andra odemokratiska drag. Det var Stalins bedrift att han just lyckades införliva de tidigare periodernas hierarkiska tendenser i samhället efter 1929. I själva verket ville den nya sovjetiska eliten eller byråkratin ha kapitalism utan den nödvändiga samhälleliga basen, och skapade i själva verket en kompromiss i form av Stalin: en administrerad nationaliserad ekonomi med en hierarkisk struktur, stimulanssystem och arbetskontroll som är en följd av en marknadsekonomi – utan dess struktur. De får frukten av en marknad utan att ha en marknad. Det är regimens grundläggande motsättning eftersom en sådan regim av nödvändighet är instabil, ineffektiv och slösaktig.

Antingen måste regimens medlemmars egenintressen utnyttjas i samhällets intressen i sin helhet och

²⁵ Bettelheim, **Klasstriderna i Sovjetunionen.**

på så sätt ge en effektiv planering, eller så måste de få fria tyglar som i väst. (Det finns personer i väst som inte inser att avsaknaden av en marknad i Sovjetunionen inte alls är samma fenomen som en marknad som börjar förfalla.) Så länge regimen grundade sig på någon sorts motsvarighet till primitiv ackumulation²⁶ med en tillväxt som är beroende av att industriarbetarstyrkan växer eller att det införs maskiner där det inte fanns några tidigare, då syntes inte dess motsättningar lika tydligt. Det var under denna tidiga period acceptabelt med dålig kvalitet, felaktiga leveransdatum, brist på reservdelar och ofullständiga maskinverktyg, men inte när industrin är nära sammanlänkad och kräver exakta datum och precisionsinstrument. Stalinsystemet kunde fungera med denna underutvecklade teknologi – givetvis till ett fruktansvärt pris, men det fungerade, i synnerhet när det fanns några miljoner i arbetsläger som deltog i uppbygget. I grund och botten är argumentet att de produktionsförhållanden som har uppkommit i Sovjetunionen sannerligen har anpassat produktivkrafterna. Sovjetunionens ineffektivitet är inte ett oväsentligt drag, den är ett nödvändigt kännetecken. Som en följd av det måste fabriker med teknologi som har importerats från väst anpassa sina produktionslinjer. Karaktären på denna anpassning är liktydig med en tillbakagång vad gäller arbetsstyrkans socialiseringsgrad. Medan produktivkrafterna kräver ökad socialisering med hjälp av större koncentration, centralisering, internationalisering och en alltmer utbildad, skolad och nära sammanbunden arbetsstyrka, så splittrar atomiseringen eller individualiseringen upp arbetsstyrkan i isolerade enheter.

Paradoxalt nog har vi kommit dithän att vi hävdar att Bettelheim har fel när han kritiserar Sovjetunionen för att de sätter ekonomin främst, eftersom de i själva verket inte gör det. I och med att de anpassar teknologin till produktionsförhållandena följer de i praktiken just de riktlinjer som han föreskriver. Sovjetunionen har en hårt koncentrerad produktion, men de har också en mycket stor andel ej mekaniserad produktion. I en viktig artikel i *Kommunist* upplyser således V Loginov oss om att 45 miljoner personer är sysselsatta med utbildat kroppsarbete.²⁷ Det innebär att gott och väl hälften av grovarbetarna tillhör denna kategori, och författaren gör klart att han betraktar denna siffra som ett bra tecken på den sovjetiska ekonomins bristande mekanisering. Orsaken är att 49% av industriarbetarna sysslar med hjälparbeten: reparationer, lastning, transporter, kontroller, etc. Den sortens arbete är inte mekaniserat. Således arbetar mer än en miljon personer med att lasta av och på för hand. Egentligen är två problem inblandade. Det första är att det trots att man under nästan 50 år har prioriterat produktionsvarorna, så har den oerhört ineffektiva produktionen ändå lett till att den sovjetiska produktionstekniken fortfarande är efterbliven. Den andra aspekten är avslöjande. Faktum är att antalet hjälparbetare har vuxit avsevärt snabbare än befolkningsökningen. Faktiskt mer än fördubblades antalet reparatörer under perioden 1959-72.²⁸ Antalet kontrollanter etc nästan fördubblades under samma period. Som ett resultat av detta uppstår enligt Loginov en ond cirkel.²⁹ Ju mer man mekaniserar och frigör baspersonal (maskinskötare etc) desto fler reparations- och andra hjälparbetare behövs det, med det absurda resultatet att mekaniseringen förvandlas till sin motsats. Marx definierade just mekanisering som en process som ersatte mänskligt arbete med maskiner. Sovjetunionen har ställt Marx på huvudet. Problemet är att ökad mekanisering kräver högre kvalitet och mer exakthet, vilket i sin tur kräver mer kvalitetskontroll och övervakning, och när maskinerna är dåligt tillverkade eller skötta så behövs fler reparatörer. Loginov försöker inte titta på det verkliga skälet till denna paradox. Det är en alldeles för känslig fråga. Istället tar han sin tillflykt till en teknisk lösning: ökad mekanisering och större koncentration. Det är uppenbart att han, även om han inte säger det, försöker lösa denna motsättning genom att så mycket som möjligt

26 Det återstår fortfarande att åstadkomma en marxistisk karakterisering av denna period. Primitiv ackumulation förutsätter kapitalism och dess sätt att suga ut kolonierna. Primitiv socialistisk ackumulation förutsätter proletarietets diktatur eller en övergång till socialismen. Inget av dessa förhållanden gällde för Sovjetunionen efter 1929, när industrialiseringen inleddes.

27 V Loginov, "Aktualnije problemij mehanizatsij projzvodstva", *Kommunist* nr 18, Moskva, december 1974, s 41.

28 *Ibid*, s 43, 31.

29 *Ibid*, s 43.

hoppas avskaffa människorna ur arbetsprocessen. Därav följer elitens behov att vända sig till teknologi från väst, som de hoppas kan automatisera deras fabriker. Det är en fåfång förhoppning, eftersom samma problem kommer att uppstå kring leveranser och arbetskraft och som en följd av det faktiskt också med maskinerna. Ändå är det ett faktum att sovjetsystemet mekaniseras med hjälp av icke-mekanisering, och vi tvingas dra slutsatsen att dess tillväxt är tveksam. Det är här Mandels kritik av mig i *Critique* nr 3 har fel.* Det är inte som han påstår bara frågan om att Sovjetunionens tillväxt är slösaktig. Poängen är att det är en helt igenom oviss form av tillväxt.

Det räcker inte att producera allt fler maskiner om de inte används rätt. Men vi vet att det finns direkta hinder för att införa nya processer eller produkter i den sovjetiska ekonomin. Som vi har hävdad tidigare beror det på de nya teknikernas eller produkternas nedbrytande effekt på de existerande förhållandena – mellan ledningen och arbetarna och mellan den lokala förvaltningen och centrum. Effekterna av nyheter är oförutsägbara, och när instabilitet är ett normaltillstånd så är det alltid att föredra att behålla verksamheten på den gamla nivån. Att uppfinna nya produkter och processer gör varken till eller från. Problemet är att införa dem i massproduktionen. När, som vi sagt i den ovanstående diskussionen, följderna av att införa nya maskiner i själva verket blir att öka produktionskostnaderna vad gäller människor och resurser, så är det helt igenom tveksamt att införa dem. Eftersom tillväxten, som de sovjetiska ledarna gör klart i sina tal, idag måste hänga på en ökad produktivitet, så måste vi dra slutsatsen att den sovjetiska ekonomin inte är gjord för tillväxt. Det beror både på att den sovjetiska ekonomin sackar efter i fråga om att införa ny teknik och på att den använder dem felaktigt. Produktivkrafterna kan alltså inte utvecklas just på grund av begränsningar som produktionsförhållandena sätter upp. Det har alltid varit fallet, men det har dolts av den tillväxt av det absoluta mervärdet som inflödet av miljontals bönder till industrin medförde. Jevtusjenkos jämförelse mellan vattenkraftverket och en egyptisk pyramid har en viktig poäng. Vi måste fråga oss vilken karaktär tillväxten har och för vem den är ämnad.

Arbetskraftens karaktär

I resten av denna artikel ska jag utveckla konsekvenserna av denna analys, som går långt utöver Bettelheims ramar. Mandel missförstår helt enkelt mitt resonemang när han betraktar det som en avhandling om slöseri. Precis som med det ovanstående är poängen inte att visa hur slösaktig ekonomin är och hur mycket mer som kan tillverkas, utan att visa att systemet på grund av sina olösliga motsättningar med *nödvändighet* är ineffektivt. Det självklara slöseriet och den byråkratiska ineffektiviteten är en omedelbart upplevd sida som helt och hållet genomsyrar det sovjetiska systemet. Varan är inte det. Med hjälp av Marx' metod måste vi därmed analysera de underliggande tendenser och motsättningar som ger upphov till det byråkratiska slöseriet. Utifrån mitt resonemang kan det inte vara motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde, eftersom varuproduktionen inte är systemets viktigaste drag. Motsättningen ligger i bruksvärdet självt. Det bruksvärde som produceras är i stor utsträckning ofullkomligt, med följderna att den merproduktion som skapas själv är av en speciell sort. Delar av det är så ofullkomligt att det i själva verket är oanvändbart, och andra delar är godtagbara men en ständig orsak till ytterligare kostnader, antingen på grund av maskinhaverier, brist på reservdelar eller vad som helst, medan en tredje del i sig själv inte är bristfällig men används på ett sådant sätt att den snabbt blir som resten av merproduktionen. Den första frågan som uppstår är kontrollen över detta överskott och hur det utvinns. Det är uppenbart att ingen härskande klass skulle kunna tolerera en sådan merproduktion särskilt länge utan att avsäga sig sin ställning. Det är svårt att tala om kontroll (eller "besittning" för Bettelheim) över en defekt produkt. Det är faktiskt svårt att förstå innebörden i att kontrollera en fabrik som producerar på ett sätt som står i motsättning till ekonomins behov. För den person som förvaltar eller arbetar i en sådan fabrik är det en helt annan fråga. Deras handlingar är helt rationella och syftar till maximera deras egen avkastning, om nödvändigt på samhällets bekostnad. Förvaltningen av ekonomin kräver förvisso att

* Se Mandel, *Några kommentarer till H.H. Ticktins "Slöseriets ekonomi"*, på marxistarkiv.se – öa.

man tar hänsyn till ekonomin i sin helhet och elitens intressen som grupp, men det ständiga förnekandet av planerarnas avsikter har lett till en mer äkta organisationsform för samhället. Eliten har tvingats acceptera att deras strävanden bara går att uppnå i mycket begränsad omfattning, och istället acceptera rollen som samordnare och förhandlingspartner i det ekonomiska systemet.

Orsaken till att de inte kan kontrollera och acceptera andra bruksvärden än de som är planerade ligger just i det sätt på vilket merproduktionen tvingas fram i Sovjetunionen. Splittringen mellan organisationen eller ledningen och individens egenintresse visar sig i hela samhället och i hela hierarkin. För att förstå det måste vi analysera både arbetarnas och ledningens ställning under den process genom vilken merproduktionen fås fram.

Bettelheim hävdar att arbetskraften är en vara i Sovjetunionen. För att kunna vara det måste den köpas och säljas på en arbetsmarknad, och den lön som betalas ut måste vara i utbyte mot arbetstid. Det stämmer att ytliga former av detta existerar idag. Under Stalin, då arbetarna var knutna till sina fabriker, straffen för förseelser var drakoniska, och arbetslägren var ekonomiskt betydelsefulla, då är det uppenbart att dessa ytliga former var mindre viktiga, om än inte obefintliga. (Stora löneskillnader, extremt mycket användning av ackordarbete, etc, visar vilken betydelse man gav materiella motiv på den tiden.) Icke desto mindre är det så att denna speciella kontroll över arbetarna inte längre existerar eller är mycket mindre utbredd. Bara de som stöder tvång mot arbetarklassen kan inta ståndpunkten att regimen i någon objektiv mening är sämre än tidigare. Men påståendet att materiella motiv är viktigare idag än under Stalin grundar sig helt enkelt på felaktigheter. Om något så gäller raka motsatsen. Stigande ackordarbete har gradvis avskaffats och skillnaderna har minskat. I själva verket har man nu nått en situation där skillnaden mellan utbildade och outbildade yrkesarbetare inom en industri kan vara minimala. En nyligen genomförd genomgång av ett industri-centrum visade att skillnaden mellan utbildade och outbildade, som båda var noga definierade, var 0,7 lönegrader.³⁰ I allmänhet finns det sex lönegrader, så det antyder att den stora majoriteten av arbetarklassen ligger mellan lönegrad tre och fyra, oavsett utbildning, skolning eller verkliga färdigheter. Det kan bara innebära att det finns bara ytterst små skillnader mellan arbetarna när det gäller löner. Det bekräftas av den statistik som visar att de mängder som man får av så kallad socialistisk tävlan inte räcker till för att påverka arbetarnas motivation. Genomgången täckte ett antal järn- och stålverk över hela Sovjetunionen. Som vi påpekat ovan kunde inte mer än 2-5% av de materiella stimulansfonderna användas i detta syfte. Exakt samma statistik går att lägga fram för alla bonusscheman i Sovjetunionen. Slutsatsen är inte bara att arbetarna är mer jämlika eller mindre ojämlika än tidigare, utan att betalningen i grund och botten inte är för utfört arbete. Vi har inte denna sortens genomgångar från Stalinperioden, så vi kan inte dra några tydliga slutsatser om den inledande industrialiseringsperioden. Men det intressanta draget hos den nuvarande perioden är de jämlika lönerna mellan arbetarna och faktiskt den vanliga intelligentsian. Lönerna framstår därför mer som en social försörjningsnorm, som skiljer sig åt utifrån kropps- eller de intellektuella arbetarnas speciella ställning. Det är mer slående i fallet med akademiker eller docenter som får lön för sin titel. Det tydligaste exemplet är Sacharov. Det vore förvånande om det hade varit på annat sätt, eftersom arbetarna är säkra på sitt jobb och inte har några verkliga drivfjädrar att arbeta hårdare eller komma någonstans. Det är nu nödvändigt att beröra situationen i fråga om konsumtionsvaror.

Vi har tidigare nämnt argumentet att pengar i Sovjetunionen fyller funktionen som allmän ekvivalent och inte universell ekvivalent. Det är viktigt, inte bara genom att fabriksledare inte kan skaffa varor, oavsett av vilken sort, till sina fabriker utan tillåtelse från planen eller goda kontakter, som båda är mycket viktigare än pengar, utan därför att pengar till och med för konsumenterna spelar en helt annan roll än i väst. Flinka teoretiker kan tala om "leksakspengar" och icke monetära sidor hos det ekonomiska systemet i väst. I viss mån har de rätt, och det återspeglar karaktären hos vår övergångsperiod, men processen har gått så mycket längre i Sovjetunionen att det är absurt att bara göra dem utbytbara. Boende och transporter i städerna tillhandahålls av staten, beroende på arbete eller

³⁰ Aitov, *op cit*, s 64.

ställning. Således får de privilegierade bil med chaufför, medan resten använder kollektiva transportmedel till ett minimalt pris. Bostäder fördelas via de lokala kommunalstyrelserna men är beroende av arbete, och kostnaderna för statligt boende är också mycket låga. Basinköpen är mat och kläder. Den senaste budgetöversikten visar att familjernas budget domineras av mat.³¹ Här är de viktigaste faktorerna för familjen en plats i kön, att bo i rätt stad för att lyckas få mat, att ha rätt kontakter, etc. Med andra ord finns det en hel rad ytterst viktiga faktorer som inte har med pengar att göra.³² Eftersom de verkliga skillnaderna i matintag mer avgörs av området och den speciella ekonomiska situationen måste pengar spela en sekundär roll. Således kan tillgången på kött upphöra i en viss stad under sex veckor i sträck, och det kommer att vara lättare för dem med egna jordlotter eller kontakter med jordbrukssektorn. I denna fråga måste vi slutligen påpeka att elitens privilegier till stor del inte består av pengar. De med speciella positioner får som en självklarhet tillgång till specialaffärer som garanterar en ständig tillgång till de bästa kvalitetsvarorna eller större lägenheter, etc. Pengar har ett begränsat användningsområde, såsom att köpa en lägenhet eller en bil, men de enorma banksättningarna vittnar om vilka köer som finns för att köpa något av detta. Kort sagt går det inte att tillämpa värdelagen heller på konsumtionsområdet. Pengar har en hjälpare roll som smörjmedel för att köpa enstaka artiklar eller kapitalvaror när de finns tillgängliga, men i grund och botten fungerar de som en del av ett övergripande ransoneringsystem. Reformivrarnas krav skulle just återge pengarna sin klassiska roll att köpa vad som helst, och på så sätt beröva arbetarna deras medborgerliga rättigheter och upphöja intelligentsian. Det är bara om man inser att arbetskraften inte säljer sin arbetskraft för en lön som det blir uppenbart vad reformivrarna är ute efter. De vill på detta sätt disciplinera arbetarna – just med hjälp av marknaden.

Hittills har vi resonerat i termer av att arbetarna inte får någon lön utan en del av den nettoprodukt som produceras. En andra aspekt understöder denna slutsats. Det har att göra med den ständiga kontrollen av arbetarna. Det har hävdats att det finns en arbetsmarknad eftersom arbetarna kan flytta från fabrik till fabrik och förbättra sin ställning. Det är bara sant på ett ytligt plan. För det första har inte arbetarna inom försvarssektorn samma rättigheter. För det andra är rörligheten mellan städerna strikt kontrollerad, och i de viktigaste industriregionerna är rörligheten ytterst begränsad. För det tredje säkrar användandet av de många dokumenten i den egna arbetsboken att arbetarna måste agera försiktigt. Det är naturligtvis ingen merit att byta arbetsplats alltför ofta. Informationen är hursomhelst strängt kontrollerad när det handlar om att tillkännage lediga platser. Förekomsten av en stor sektor av illegala arbetare som bor i städerna utan tillstånd, samt de som har tillfälliga arbetstillstånd, garanterar en ökad kontroll. Resultatet är inte att det uppstår en marknad. Istället förhandlar arbetarna med företagsledningen om sin ställning i fabriken och samhället. Förhandlingar eller utbyte är i sig själva inte värde.

Arbetarna och arbetsprocessen

Om arbetarna har mindre kontroll över sin egen exploatering, så måste karaktären på denna exploatering och hur arbetarna bestämmer över sitt eget arbete undersökas. Det är här vi ser att arbetarna tillåts ha en begränsad kontroll över sin egen arbetsprocess. I utbyte mot frånvaron av arbetarmakt, eller alternativt en verklig arbetsmarknad, har arbetarna fått större frihet i sitt arbete än under kapitalismen. Som en följd av det kan de arbeta långsammare eller sämre än vad som annars skulle vara fallet. Om vi betraktar rutinen för att få fram de arbetsnormer eller den arbetstakt som arbetarna förväntas arbeta under, då finner vi att arbetarna kan kontrollera sin egen takt mer än under kapitalismen. I den sovjetiska litteraturen klagas man ständigt över det faktum att denna takt är ökänt långsam, och talar om vetenskapliga normer. Intressant nog är de så kallat vetenskapliga

31 **Narodnoje Chozjaistvo** v 1974 godu, Moskva 1975, s 605.

32 Robert Kaiser, **Russia**, London 1976, s 50-56: "Eftersom det är så svårt att tillägna sig varor, förlorar samlandet av rikedomar en stor del av sin möjliga betydelse." (sid 50) Han ger en god journalistisk beskrivning av pengarnas roll, matens betydelse i familjens budget och sektorn utan utbyte.

normerna mer framträdande inom konsumtionsvaruindustrin än i den tunga industrin.³³ Med tanke på att kvinnorna dominerar inom konsumtionsvaruindustrin så är det inte överraskande. Men det är välkänt att fabriksledningen bara är intresserad av en arbetstakt som är acceptabel för arbetarna och som kommer att ställa ledningen i ett godtagbart ljus för den högre ledningen när det gäller att uppfylla planen. Det är därför ingen överraskning att mer än hälften av medlemmarna i normeringskommittéerna ska vara kroppsarbetare.³⁴ Eftersom fabriksledningen inte har några bestraffningsmedel, vare sig vad gäller anställning eller materiella motiv, så återstår bara eftergifter under arbetsprocessen. Denna situation blir avgörande för fabriksledningen när fabriken tvingas arbeta långsammare eller stanna upp på grund av att det saknas tillgångar eller om en maskin går sönder. En kartläggning har visat att 50% av produktionsförlusterna berodde på dessa orsaker. Som artikeln visar måste detta oundvikligen leda till ett ryckigt arbete, övertid och ytterst intensivt arbete i slutet av planeringsperioden.³⁵ Men som vi har sett är dålig kvalitet och behov av reparationer inbyggt i det sovjetiska ekonomiska systemet. Därmed är dessa maskinhaverier ett nödvändigt drag i produktionen. För att se hur mycket detta är fallet kan man bara notera att det speciellt har införts paragrafer om betalning för defekta produkter i den sovjetiska arbetslagstiftningen. Arbetare som tillverkar en bristfällig produkt av andra skäl än deras eget dåliga arbete får i allmänhet två tredjedelar av vad de annars skulle få.³⁶ Det ger knappast motiv att producera, eftersom resultatet inte går att förutsäga, speciellt om det sker ett produktionsstopp och de arbetar på ackord. Produktionsledningen blir med nödvändighet beroende av arbetarna för att kunna fungera på detta oförutsägbara sätt. De måste i själva verket gå med på en lägre arbetstakt och sämre arbete för att kompensera för de speciella krav som behövs. Arbetarna tillåts då överskrida normen så mycket att materiella stimulansåtgärder nästan upphör att ha någon effekt. ”Det otillfredsställande läge som arbetsnormerna har på de mekaniska verkstäderna leder för det första till att arbetarna förlorar de materiella motiven för att överskrida normerna.”³⁷ Det är den slutsats som en sovjetisk författare drar. Samma författare pekar på att de enskilda ackorden uppfylls sämre när det införs bättre normer. Den sovjetiska praktiken under de senaste 50 åren visar helt enkelt att dessa normer ständigt omprövas, och de blir snabbt omoderna vart efter tekniken förändras. I själva verket går det inte att upprätta några vetenskapliga normer som inte blir omoderna väldigt snabbt. Författaren påpekar att bara 14% av de normer som behövde justeras 1968 verkligen förändrades.³⁸ Den angivna orsaken är att de gamla normerna behövs för att ge den lön som krävs. Med andra ord slås den nödvändiga lönen fast med hjälp av ett spontant tryck, och det är som vi har visat ovan ingen idé att överskrida den. Uppenbarligen kan ett 180%-igt uppfyllande sägas vara 100% och ge samma lön, men inget särskilt förändras. Det som faktiskt äger rum är att den speciella arbetstakten och lönen bestäms underifrån. En undersökning visade i själva verket att förlusten av arbetstid var 30-40% under den planerade.³⁹ Det enda skälet till att administrationen vill övergå till ett mer vetenskapligt system är för att intensifiera arbetarnas arbetsbörda med hjälp av avskedanden och omplaceringar. Det gjorde man faktiskt under Sjtjekinoexperimentet, då omkring 1.000 arbetare avskaffades.⁴⁰ Ministeriet för kemikalieindustrin räknade ut att 17-18% av deras arbetare på liknande sätt kunde avskedas.⁴¹ Om det skulle genomföras inom hela industrin så skulle det innebära omkring 15 miljoner arbetslösa.

33 A L Maksimov, **Prernirovanije Rabotjich v Uslovijach Chozjaistvennoij Reformij**, Moskva 1971, s 26-27.

34 V L Muchatjov och V S Borovik, **Rabotjij klass i upravlenije proizvodstvom**, Moskva 1975, s 34.

35 Jurij L Sokolnikov, ”Sotsialistitjeskaja ditsiplina truda i puti ee tilutjsljenija”, *Sotsiologitjeskije Issledovanija*, nr 1 1986, s 95.

36 **Kommentarij k zakonogaterstvu o trude**, Moskva 1975, s 268 (artikel 93 i Sovjetunionens arbetslagstiftning).

37 A L Maksimov, *op cit*, s 27.

38 *Ibid*, s 27.

39 *Ibid*, s 36.

40 M Sjarov, ”Partijanaj Organizatsija Sjtjekinskogo Chimkombinata”, i **Borbe za Ykreplenije Distsiplinij Truda i Sotsialistitjeskaja Distsiplina Truda: Opit. Problemij**, Moskva 1975, s 97. (Sjarov är direktör för företaget Sjtjekino.)

41 *Ibid*, s 98.

Trots att centralkommittén har uppmanat att detta experiment ska spridas så har den inte genomfört åtgärder för arbetslöshet eller omplaceringar. Det kunde den inte göra av uppenbara politiska skäl, men den skulle också få betydande svårigheter att intensifiera arbetsprocessen. Således ledde experimentet på Sjtjekino till att arbetsfrånvaron minskade femtonfalt, medan den godkända frånvaron minskade trettonfalt.⁴² Eftersom företagsledningen, på grund av det sovjetiska systemets natur är tvungen att ge arbetare permission för att skaffa vissa varor eller få vissa tjänster, så är det tveksamt om en sådan minskning kan bli allmän.⁴³ Sjtjekinos direktör medger i själva verket att rädsla för arbetslöshet spelade en roll för hans bedrift, men försöker tillskriva framgången till medvetenhet och materiella förmåner. Eftersom det inte skedde någon tydlig förändring av arbetarnas medvetande före och efter, medan de materiella förmånerna bara är drygt 6 rubel per person och månad, så förefaller hans skäl helt igenom hycklade.⁴⁴ Den sistnämnda siffran inte bara motsäger hela det övergripande argumentet, utan en kartläggning visade faktiskt att det behövdes åtminstone en fyra gånger högre siffra för att få effekt.⁴⁵ Det finns föga tvivel om att hans intervjuare som betonar arbetslösheten har rätt. Men om hans siffror stämmer så måste den verkliga låga arbetstakten vara förbluffande i alla andra företag. Här är undersysselsättningen av betydelse. Exempelvis kan inte arbetare avskedas om de inte kan hitta något annat arbete eller därför att företagsdirektören föredrar att hamstra arbetare. Men detta behöver vi inte analysera här eftersom det är välbekant. Mandel tar faktiskt detta till intäkt för att Sovjetunionen är en arbetarstat. Eftersom även Spanien har samma lagar som tvingar företagen att behålla sina arbetare om de inte hittar andra jobb, så är det inte en särskilt bra grund för det. Sanningen är att denna anställningstrygghet bara är en sida av individualiseringen eller uppsplittringen av arbetare i Sovjetunionen. De får ett eget arbete eller en egen ställning och deras lön är beroende av denna ställning.

Den moderna industrin kräver att arbetarna samarbetar, och i den mån det inte finns tillräckliga diskussioner och deltagande så blir produktionen lidande. Det är den slutsats som dras i en nyligen utgiven artikel om samarbete i den sovjetiska industrin.⁴⁶ På grundval av fältundersökningar drar författarna i grund och botten slutsatsen att det är helt nödvändigt med någon sorts arbetarkontroll. De visar att det för att höja produktiviteten krävs utbyte av erfarenheter och mer allmänt samarbete. Men två sidor av statistiken sticker ut – och de behandlas inte. Det är de låga betyg arbetarna ger på företagsledningens deltagande, och de ännu lägre betyg man ger organiseringen av arbetsprocessen.⁴⁷ Det kommer inte som någon överraskning, lika lite som att man underlåter att diskutera dessa sidor utom indirekt. Denna kartläggning fick kompletteras med ytterligare en som visar att den genomsnittliga arbetaren inte fullföljer sina tekniska funktioner i förhållande till arbetsprocessen och tillåter att arbetstid går förlorad, etc.⁴⁸ Detta resultat står i direkt motsättning till deras fullföljande av planen, där den genomsnittliga arbetaren verkligen presterar tillfredsställande.⁴⁹ Det är inte svårt att se förklaringen: på den givna ytliga nivån presterar arbetaren enligt planens syften och lämnar ifrån sig sin merproduktion men behåller en viss kontroll över sin egen arbetsprocess.⁵⁰

42 *Ibid*, s 99.

43 I samma bok som Sjarov har A S Donba följande att säga: ”Omkring två tredjedelar av de dagliga förlusterna av arbetstid hänger samman med den tvivelaktiga vanan att ge ledighet med tillstånd från administratören.” Därefter återger han skäl som anges i texten, och ”vilka ofta kritiserats i pressen”. Bland dem finns byråkratiska behov som att ordna med inrikespass, A S Donba, ”Not i Sotsialistitjeskaja Distsiplina Truda”, *ibid*, s 127.

44 P M Sjarov, *op cit*, s 100.

45 Patrusjev och Sjabasjev, *op cit*, s 100.

46 *Ibid*, s 91.

47 *Ibid*, s 85, 86.

48 A V Tichonov, ”Viljanie prozvodstvennoj Samostojatelnosti Rabotjego na Otnosjenje k Trudu”, *Sotsiologitjeskje Issledovanija* nr 1/76, s 38.

49 *Ibid*, s 38.

50 Således skriver Munajev och Uralov, *op cit*, s 75: ”Som ett resultat verkade planen för en realistisk produktion fullföljas, trots att den i termer av fysisk och värdeproduktion misslyckades”. Varför?: ”därför att arbetsdisciplinen inom företaget haltar på båda benen, och frånvaron ökar.” Som dessa granskningar visar är detta företag bara toppen på ett isberg.

Uppenbarligen finns det vissa speciella faktorer som ger arbetaren en viss kontroll över sin arbetsprocess. Här måste vi återvända till argumentet om den speciella anpassning av produktivkrafterna till det stalinistiska systemet som finns i Sovjetunionen. Samma kartläggning som vi har återoplat ovan pekar således också på att det finns större grad av självständighet i produktionen för hjälparbetarna, som utgör omkring hälften av alla produktiva arbetare. Det som i själva verket har ägt rum är en speciell sorts organisering av arbetet som återskapar sig själv. Ovan har vi hänvisat till de fem sidor hos den sovjetiska arbetsprocessen som tillåter arbetarna denna handlingsfrihet. För det första är den övergripande mekaniseringens karaktär häpnadsväckande. 1974 pekade sålunda akademikern Tselikov 1975 på att de maskiner som användes inom verkstadsindustrin ibland härstamade från före första världskriget. Både på grund av att de måste tolerera bristande precision och maskinhaverier, så måste arbetarna i viss mån kunna kontrollera sitt eget arbete. Det är alltså inte överraskande att omkring 45 miljoner arbetare anses vara utbildade. För det andra leder produktionskvalitet till fenomenet med en stor reparationssektor och ett allt större antal kontrollanter. Denna hjälpsektor är avsevärt mycket mindre mekaniserad. För det tredje medför produktionsfördröjningar och brist på förråd att produktionen blir ojämn. För det fjärde har undersysselsättning som beror på införande av ny teknologi blivit endemisk. För det femte tillåter regimen av historiska, politiska och tekniska skäl slappa normer och en slapp disciplin. Slutligen bör man tillägga att transport- och byggnadssektorn genom själva sin karaktär tenderar att vara mer individualiserad. Det är ingen slump att *Krokodil** ofta innehåller teckningar på arbetare som bygger hus till sig själva på arbetstid, när de antas bygga någon offentlig byggnad. Det är tillåtet med tillfällighetsarbetare på byggarbetsplatser – utan den vanliga dokumentationen. Det övergripande resultatet är inte att arbetarnas självständighet ökar, det vore orimligt. Resultatet är att deras individualisering eller uppsplittning ökar, så att teckningarna i *Krokodil* har en bitter sanning. Arbetarna är tvungna att förhålla sig till sin arbetsprocess och inte till sina arbetskamrater. I och med frånvaron av verkliga fackföreningar och alla poliskontroller och kontroll av dokument är detta uppenbart omöjligt. Inom produktionen har alltså regimen accepterat något som ursprungligen inrättades på grund av att den nya arbetskraften saknade arbetarklasstraditioner. Arbetarna relaterar till sitt arbete och mindre till sin lön. Det framgår också av en granskning av arbetarnas inställning till olika sorters disciplin, där pengar är minst viktiga men bestraffningar som handlar om jobbet spelar en större roll.

Arbetskraft och socialiseringen av produktionsmedlen

Arbetarna överlåter därmed inte i någon mening sin arbetskraft som en vara. De som betraktar situationen i Sovjetunionen så påtvingar verkligheten sina egna önskningar. De kan i själva verket inte göra några förutsägelser vad gäller utvecklingen annat än enkla påståenden som härleds ur deras egna erfarenheter av kapitalismen. Konsekvenserna av detta speciella sätt för utsugning är avsevärd betydelse. De aspekter som sammanfattades ovan kan faktiskt reduceras till ett mer övergripande argument. Mekaniseringen i Sovjetunionen leder just till att produktionen avbryts, att det uppstår en ej mekaniserad hjälpsektor, undersysselsättning, slappa normer och därav följande svårigheter att överhuvudtaget mekanisera. Med andra ord uttrycker arbetarnas kontroll över sin arbetsprocess en individualisering av produktionsprocessen som istället behöver socialiseras. Denna socialisering uttrycks i att administrationen ständigt måste rationalisera produktionen. De förvränger den nödvändiga processen tills den blir en karikatyr. Ju mer maskiner som används desto mer ökar det ekonomiska systemets konservatism, och för att hantera det använder eliten sådana vansinnigheter som Chrusjtjovs ständiga omorganiseringar eller den nuvarande koncentrationen av produktionen. Omorganiseringar har fördelen att tillåta en del förändringar, medan koncentrationen minskar antalet skikt mellan den centrala eliten och arbetarna. Men som vi visat ovan leder omorganiseringarna bara till att byråkratin blir allt större. Försöken att öka flexibiliteten gör med andra ord bara att systemet blir alltmer övertungt och ännu mer stelbent.

* En humortidning som har givits ut i Moskva sedan 1922, och är känd för sina satiriska tecknade serier – öa.

Men paradoxen med detta system är att ju mer mekaniserat det blir desto mindre mekaniserat är det, och ju mer socialiserade produktionsmedlen är desto mindre socialiserade är de. I så måtto som fler arbetare blir sysselsatta så måste det absoluta överskottet öka. Så länge teknologin är underutvecklad eller begränsad till relativt små eller kontrollerbara enheter så kan uppsplittringen av arbetarna fortfarande ge möjlighet till en viss tillväxt med mekanisering. Men när ekonomin blir mer komplicerad och underkastas det sovjetiska böcker kallar en vetenskapligt-teknologisk revolution, då går det inte längre att lösa motsättningen mellan produktivkrafternas krav på socialisering och den rådande uppsplittringen. Å ena sidan försöker eliten nå fram till en lösning med hjälp av administrativa medel: större enheter eller fullständig automatisering och datorisering – olika sorters omorganiseringar som lämnar deras egen administrativa arbete intakt. Å andra sidan kräver elitens medlemmars egenintressen en marknad. Motsättningen mellan kraven från att förvalta ekonomin och det motstånd som uppstår på grund av den enskilda individens egenintresse måste lösas till förmån för det ena eller det andra. Alltså försöker ledningen med saker som Sjtjekino-experimentet och ekonomiska reformer för att minska individualiseringen av arbetsprocessen, men de politiska begränsningarna gör detta till en långsam process. I själva verket kan dessa förändringar aldrig lyckas, eftersom en socialisering av produktionsmedlen kräver samarbete och kollektiva aktioner från arbetarklassens sida. Detta alternativ, som med tiden kommer att bana sig fram, markerar början till slutet för systemet. Följaktligen måste eliten bevara systemet med all sin praktfulla ineffektivitet.

Det stämmer troligen att den moderna industrin är så socialiserad att den inte ens på mikronivå kan fungera utan omfattande diskussioner och deltagande. I den mån det inte existerar blir ineffektivitet en nödvändig följd. Så länge arbetarna accepterar ett system med varor som fetisch så är det möjligt med en ersättning. Vi har argumenterat att det inte finns någon varufetischism i Sovjetunionen, där existerar uppsplittring, men systemets politiska karaktär är uppenbar. Arbetarna har godtagit ett "givande och tagande" för att låta sig exploateras, men det finns inga tvivel om att de inte kontrollerar det ekonomiska systemet. Så länge det absoluta överskottet ökade eller de totala bruksvärdena växte så kunde arbetarna dessutom få ett bättre jobb (eller jobb överhuvudtaget om de var bönder) och en viss löneökning. Det är svårare för eliten att fylla samma funktion idag, så arbetarna angrips från två håll. De förlorar den enskilda kontrollen och får små materiella förmåner.

Det finns alltså en verklig grund för intelligentsians förakt mot arbetarklassen. Så länge de har en smula kontroll över sin arbetsprocess så förhåller de sig mer som småborgare till systemet än som arbetare. Denna olösliga motsättning mellan behovet att socialisera och deras uppsplittring måste kollektivisera arbetarna. Det är redan på väg att uppstå ett nedärvt proletariat, och det är av mycket stor betydelse. Det betyder att arbetarna kommer från en arbetarfamilj och inte en bondefamilj, och de har inte särskilt stor möjlighet att bli något annat. Sociologiska kartläggningar har visat att det är fallet. Resultatet är att arbetarna tvingas förstå både sina egna motsättningar och karaktären på de botemedel som eliten föreslår. Den sistnämnda vill inte störa den existerande politiska överenskommelsen, men de har inget val. Om tillväxten minskar, vilket den har, så minskar också grunden för att systemet accepteras. Således måste de hitta ett annat *modus vivendi* [sätt att leva – öa].

Säkerligen kommer detta argument att sägas vara alltför ekonomistiskt. Det finns tre orsaker till varför en sådan uppfattning inte håller. För det första vill vi hävda att det sovjetiska systemet varken har den livskraft som kapitalismen eller socialismen har. Det är till sin natur instabilt, även om det under en tid har lyckats anpassa sig till den politiska verkligheten. Vi har argumenterat att det alltid till sin natur har varit motsägelsefullt, men idag har dess ursprungliga livskraft som en motsvarighet till primitiv ackumulation försvunnit. För det andra verkar mycket av kritiken för "ekonomism" föråldrad. Under perioden av till synes oändligt uppsving var det naturligt för pragmatiskt lagda marxister att vända sig till ideologin för att förklara sina egna misslyckanden. Nu när uppsvinget har upphört så kunde vi förutsäga att det skulle bli mindre vanligt med sådana förklaringar. För det tredje har vägran att godta den fruktansvärda sanningen om Sovjetunionen fått många att ta sin tillflykt till icke materiella förklaringar till arbetarklassens uppträdande.

Två sorters frågor uppstår ur denna analys. För det första om analysen kan utsträckas till andra länder, och för det andra om den leder till att det går att säga något om den sovjetiska elitens och merproduktionens karaktär.

Vad gäller den första frågan, så är det uppenbart att Sovjetunionens helt igenom byråkratiska och individualistiska karaktär bara blev möjlig genom att produktivkrafterna bröts loss från sin egen internationalisering.⁵¹ När väl denna brytning hade ägt rum var det oundvikligt att varje enhet skulle bli isolerad och att bara eftergifter till arbetarna utefter samma linjer kunde upprätthålla systemet. Samma system med olika variationer måste tillämpas på andra ställen. Det är förvisso ingen slump att Jugoslavien uttalade sig för att införlivas i världsekonomin, eller att Tjeckoslovakien gick tillbaka så långt som industriland att det tvingades importera sådant som det tidigare hade tillverkat medan det var kapitalistiskt. Men det verkar innebära att kommunistpartierna i Västeuropa för att kunna behålla makten kommer att tvingas att antingen avindustrialisera som i Östeuropa eller hitta ett alternativ. Det allra mest sannolika är att de inte kommer att komma till makten annat än i koalition med andra, så frågan kommer aldrig att uppstå. Allt eftersom det blir klarare att Sovjetunionen inte är livsdugligt så kommer kommunistpartierna att bli tvungna att bestämma sig för åt vilket håll de ska vända sig, i synnerhet som – vilket vi har argumenterat på andra ställen⁵² – Sovjetunionens enda tillfälliga lösning är en överenskommelse med väst.

Frågan om merproduktionen

Vad gäller karaktären på överskottet i Sovjetunionen, så kan vi nu sätta in frågan om kontrollen över det i rätt perspektiv. Eftersom arbetarna har en begränsad kontroll visavi ledningen så kan de begränsa kontrollen över det överskott som ledningen besitter eller har skaffat sig. De kan i själva verket på ett i stora drag spontant och omedvetet sätt förvränga, förändra eller förhindra vissa sätt att förfoga över merproduktionen. Eliten har i sin tur blivit tvungen att acceptera denna situation. Frågan upphör inte där, ty som vi har sett finns det utöver den utbredda politiska polisen en armé av kontrollanter och reparatörer, som alla helt enkelt suger åt sig det som produceras. Eliten kanske vrider och vänder på sig, men den har bara administrativa lösningar som i själva verket bara suger upp ännu mer av merproduktionen. Man måste fråga sig om dessa kontrollanter och fabriksinspektörer kontrollerar överskottet. Uppenbarligen återkommer vi till den tidigare frågan om deras dubbelhet och den dubbelhet som finns inneboende i hela systemet. Med andra ord fyller ingenjören som arbetar i ett arbetsskift en dubbel roll som övervakare av hur merproduktionen pressas ut, och som arbetare i den mån han genomför nödvändiga mekanikerfunktioner, som han vanligtvis gör. Det går inte att lösa frågan om vem som är ansvarig. Emigrantlitteraturen drar fram detta, men det finns en grundläggande sanning i poängen att det egentligen är ett helt byråkratiserat system utan slutligt ansvar.

Vilka slutsatser kan man då dra om kontrollen över merproduktionen? Mandel har framkastat att byråkratin bara får konsumtionsprivilegier, men vilka kontrollerar då resten av merproduktionen? Han ställer inte den frågan. Här har Bettelheim mer rätt än Mandel, men han misslyckas eftersom han håller kvar vid en legalistisk diskussion genom att använda innehav (istället för ägande). Den legalistiska frågan är sekundär, och det är därför vi har använt merproduktionen och hur den pressas ut som grundval för vår diskussion. Detta är naturligtvis den grundläggande frågan för Sovjetunionens politiska ekonomi, trots att de ovan nämnda legalisterna i grund och botten avsäger sig den. Det som är uppenbart är att byråkratin (jag använder detta ord för att anpassa mig efter hur Mandel använder det) förvaltar överskottet och arbetarna har inget med denna förvaltning att göra.

De har bara en negativ kontroll – genom att inte producera detta överskott eller att producera ett överskott som inte har något bruksvärde (eftersom det av vilken anledning det må vara inte går att

51 A Tselikov, *Kommunist*, nr 13/75, s 67, "Segodnia i zavtra nasjego nasjinostroenija".

52 H H Ticktin, "The Current Crisis and the Decline of a Superpower", *Critique* nr 5.

använda). Går det att dra några slutsatser av detta?

När jag har gripit mig an frågan om det sovjetiska samhällets utvecklingslagar, så har jag gått från frågan om varuproduktion till arbetskraftens karaktär, och därefter till frågan om kontrollen över det överskott som pressas ur arbetarna. Jag har hävdats att det har upprättats en jämvikt mellan klasskrafterna gällande kontrollen över arbetskraften. Det går att se, att om det är jämvikt när det gäller kontrollen över arbetskraften så finns det också en motsvarande jämvikt rörande överskottet. Det överskott som bara är en möjlig merproduktion existerar inte på samma gång och ställer inte en omedelbar fråga om kontroll. Men det ställer frågan om att öka överskottet till den missnöjda befolkningen och det kan verka vara ett speciellt men viktigt problem. Men i verkligheten innebär det att arbetarna kan sätta begränsningar för hur stort överskottet blir, vilket eliten inte kan göra mycket för att ändra. Dessa begränsningar är inte naturliga utan samhällseliga och härrör inte ur några fysiska behov utan ur de speciella samhällseliga förhållanden som råder i Sovjetunionen. Men det finns en viktigare punkt. Den befintliga merproduktionens karaktär minskar dess bruksvärde betydligt, och jämvikten har förvanskats denna karaktär så mycket att den skiljer sig avsevärt från vad elitens planerare önskar. Det går att invända att kapitalisterna inte heller får precis vad de vill, och att marknaden och fackföreningarna ger ett annat resultat än vad kapitalistklassen önskar. Det är sant och det kräver en avstickare för att diskutera skillnaderna mellan kapitalismen och Sovjetunionen när det gäller kontrollen över merproduktionen eller mervärdet.

Under kapitalismen är det värdelagen som är drivkraften och den grundläggande lagen, och värdelagen innebär produktion av mervärde i en självutvidgande form. Om det handlar om att pressa ut mervärde, då kan kapitalisterna bara avgöra om de har lyckats eller misslyckats i termer av värde. Den fysiska formen är av ringa betydelse. För det andra är inte systemet centraliserat utan uppdelat i konkurrerande enheter, och det är dessa enheters enskilda prestationsförmåga som är av betydelse för den enskilda kapitalisten, inte hela systemets prestationer, försovitt inte systemet själv är hotat. För det tredje ligger det inte i kapitalismens natur att det ska vara lätt att förutsäga profitflödena. Marknadens spontana och anarkistiska form gör att förutsägelser inte är typiska för den klassiska kapitalismen. Kontrollen över produktionsmedlen, och därmed över det producerade mervärdet, ligger hos dem som kontrollerar de viktigaste investeringsflödena och därmed kontrollerar ackumulationsprocessen. Så länge denna ackumulationsprocess pågår och det produceras ett kontinuerligt mervärde, så fungerar systemet oavsett hur anarkistiskt det är. En del kapitalister kommer att misslyckas och andra lyckas. Även de som misslyckas kommer inte att göra det på grund av att de har hamnat i motsättning till någon sorts icke-kapitalistisk lag, utan därför att de inte har följt marknadens logik tillräckligt framgångsrikt. Med andra ord, oavsett om den enskilda kapitalisten gör profiter eller förluster så fullföljer han sin funktion som kapitalist så länge han är indragen i ackumulationsprocessen. Det är bara när arbetarklassen är revolutionär och håller tillbaka denna process att pressa ut mervärde som man kan säga att systemet är så självmoderande att det inte fungerar, och att en ny om än instabil klassjämvikt har upprättats. Under den nuvarande tidsepoken finns det olika sätt att uppnå detta läge, men det krävs kvalitativa förändringar. Det är lika viktigt med exempel på kapitalismens nedgång som ackumulativ process som att visa att den process som äger rum i Sovjetunionen bara är det tydligaste symptomet på vad som äger rum under hela övergångsperioden. Det har således blivit kapitalisternas favoritklagomål att de har för höga skatter eller att investeringarna hålls tillbaka av den offentliga sektorn eller att arbetarklassen kommer att orsaka skenande inflation och ekonomiskt sammanbrott. Dessa klagomål är alla krav på rätten att få ackumulera, eller upprätthålla lagen om mervärde, som ställs inför ständiga angrepp. De mer framsynna industriägarna har i själva verket accepterat begränsningarna av deras rätt att ackumulera, och till och med att de förlorar äganderätt till den offentliga sektorn, som en oundvikligt process.

Allt ovanstående vittnar om att kapitalismen (inklusive fascismen) och kontrollen över kapitalet inte bedöms utifrån framgångsrik planering, förutsägbarhet eller förmåga att ändra investeringsplanerna. För den som ackumulerar eller pressar ut mervärde är inte en felaktig förutsägelse som leder till

höga profiler något misslyckande, men det är det utifrån en planerares synvinkel. Kapitalistklassen kontrollerar det mervärde som har producerats för att ackumulera och själv konsumera. Den viktiga frågan är i själva verket om man genomför de beslut som mottagarna av mervärdet tar. De kanske motverkas av marknaden eller av andra kapitalister, men kontrollen över det producerade mervärdet och därmed över den arbetskraft som har använts visar sig i deras egen enhet. Det gäller fascismen såväl som den liberala kapitalismen. I Sovjetunionen vet planerarna att deras instruktioner är tvivelaktiga på grund av att de saknar kunskap och hursomhelst kommer att framträda i en helt annan form. Men ju längre ner i ledningskedjan man kommer ju mindre ansvar tar man för viktiga beslut. Det är inte alls klart var ansvaret ligger eller var det slutar. Det finns i själva verket inga självständiga enheter. Till skillnad från kapitalismen bestäms priser, kvantiteter, löner och ersättningar utanför bolaget eller företaget. Som en följd av det är det omöjligt att omedelbart upptäcka vem som har ansvar för att fördela merproduktionen. Om man säger att det är centralkommittén så uppstår två problem. För det första träffas detta valda organ sällan, och för det andra kan det bara agera via sin egen apparat. Centralkommitténs apparat är förvisso mycket stor men den kan bara agera administrativt. Det sägs och brukade ofta sägas att mellankadrerna är problemet. Det var Stalins uppfattning. Det illustrerar bara svårigheterna för ett byråkratiserat samhälle att få någonting gjort. Målet att göra profit har fördelen att vara tydligt och det blir ännu tydligare när ett företag hamnar i ekonomiska svårigheter. Det finns inget liknande uppenbart övergripande mål i Sovjetunionen. Det finns en mängd motsägelsefulla mål som grundas på otillräckliga informationer, och vilka oundvikligen omtolkas i de inblandade enheternas intressen. Resultatet är att ju mer komplicerad ekonomin blir desto mer reduceras centralkommittén till ett organ som ska lösa motstridiga intressen och vara central för köpslående mellan enheterna. Det är ett ytterst pragmatiskt organ som utvecklar den politik som behövs för att garantera att systemet (som de organiserar och drar fördel av) kommer att fortleva några år till.

Vi måste dra slutsatsen att eliten bara har en delvis kontroll över arbetskraften. Vidare återspeglar detta bristande ansvar i sin tur bara det faktum att elitens medlemmar enbart tillhör eliten tack vare sitt yrke. Som en följd av det avyttrar många av dessa medlemmar åtminstone en del av sin arbetskraft mot lön. De har alltså drag både av arbetare och utsugare. Medan vissa av elitens medlemmar är helt värdelösa och andra är bara poliser, så skulle de mest framträdande medlemmarna finnas kvar på sina positioner även i ett socialistiskt samhälle, men skulle bli av med sin rang, sina privilegier och sin makt.

Jag har medvetet undvikit att använda produktionsmedel som ett kategoriskt förhållande, eftersom det är en juridisk kategori som kan dölja de samhällseliga förhållandena. Jag har utvecklat analysen i form av arbetskraft och tillägnande av överskottet. Resonemanget är att arbetarna har kvar en begränsad kontroll över sin arbetskraft, och att eliten följaktligen bara har en begränsad kontroll över överskottet – mer begränsad än under kapitalismen. Det är ett uttryck för den historiska jämvikten mellan klasskrafterna, som till sin natur är oberäknelig. Eliten skulle vilja etablera sig som klass med fullständig kontroll över produktionsmedlen, men har trots upprepade försök hittills inte lyckats göra det. De ekonomiska reformerna skulle otvivelaktigt utgöra ett historiskt steg mot en fullständig formering som klass.

Historiskt sett uppstod byråkratin ur NEP:s småborgerliga förhållanden och den enorma oceanen av bönder i en kapitalistisk värld. Trots att den hade framkallats av marknadsförhållandena så kunde den bara existera genom att exploatera både proletariatet och bönderna. Det kunde de bara uppnå med hjälp av tvång. När byråkratin väl hade etablerat sig politiskt blev det nödvändigt att förintade den intellektuella oppositionen och ge massan av den tidigare småbourgeoisien – till övervägande del bönder – möjligheter till social rörlighet. Det innebar både att omvandla bönderna till arbetare och att suga upp de girigaste och mest källborgerliga i eliten. På detta sätt skapades en samhällselig bas för regimen själv. Men när eliten väl hade skaffat sig en sådan samhällselig grund blev den fast i sina egna motsättningar. Den höga samhällseliga rörligheten begränsades till perioden av utrens-

ningar, krig och snabb industrialisering. När denna upphörde så avskilde sig eliten tydligt från den stora massan av intellektuella, samtidigt som dess privilegier blev otidsenliga. Intelligentsian som hade berövats sina medborgerliga rättigheter ogillade dem, och strävade efter en allt mer omöjlig position som medlem i eliten. När terrorn upphörde föredrog elitens medlemmar marknadsprivilegier framför privilegier som var beroende av deras eller deras överordnades ställning. Dessutom var de i behov av positioner som var säkrare än sådana som berodde på andras nycker – nämligen sådana som grundades på ägande eller enskild kontroll. Men de hade förlorat sin samhälleliga bas i intelligentsian och var tvungna att manövrera mellan intelligentsian och arbetarklassen. Även om intelligentsian var liten så hade den både makt och privilegier, men 12 miljoner akademiker kan inte ha samma ställning som bråkdelen av det antalet hade under Stalin. Icke desto mindre strävar de efter det och när de hindras att få sin vilja fram så har de vänt sig till det enda system som kan erbjuda dem bättre positioner – kapitalismen. Det är ett eget ämne men den viktiga poängen är att systemets hela dynamik är att rubba denna klassjämvikt och tillåta att det uppstår en ny, öppen och stabil härskande klass. Antingen rör den sig i denna riktning eller så kommer intelligentsians missnöje att tvinga den att vända sig till klassen under sig – arbetarklassen.